

College voor Toetsen en Examens

FILOSOFIE HAVO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2020 MET HET ONDERWERP PERSOONLIJKE IDENTITEIT

Versie 2, juni 2018

Inhoud

Voorwoord	5
1 Verdeling examinering CE/SE	6
1.1 Het centraal examen	6
Het schoolexamen	6
2 Domeinen A t/m D	7
2.1 Domein A: Vaardigheden	7
2.2 Domein B: Wijsgerige antropologie: Wat is de mens?	7
Subdomein B1: Centrale begrippen en onderscheidingen	7
2.3 Domein C: Ethiek: Wat is goed?	7
2.4 Domein D: Sociale filosofie: Wat is een rechtvaardige samenleving?	7
3 Specificatie Persoonlijke identiteit	8
3.1 Algemene eindtermen	8
3.2 Hoofdstuk 1	8
3.3 Hoofdstuk 2	9
3.4 Hoofdstuk 3	11
3.5 Hoofdstuk 4	12
3.6 Hoofdstuk 5	13
3.7 Hoofdstuk 6	14
5 Het centraal examen	15
5.1 Zittingen centraal examen	15
5.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift	15
5.3 Toegestane hulpmiddelen	15
Bijlage 1. Examenprogramma filosofie havo	16
Bijlage 2. Uitwerking domein A: de vaardigheden van het vak filosofie	19

Toelichting:

Deze syllabus geldt voor het CE van het jaar 2020. Syllabi van de jaren vóór 2020 zijn niet meer geldig.

De syllabus van 2020 kent een belangrijke wijziging omdat domein A, met uitzondering van subdomein A3, nu ook een verplicht onderdeel van het centraal examen is geworden. Domein A betreft de filosofische vaardigheden en was voorheen enkel een verplicht onderdeel van het schoolexamen. Om filosofiedocenten meer richting te geven over wat er verwacht kan worden op het centraal examen, wordt Domein A ook opgenomen in het centraal examen. Het betreft daarmee geen verzwaring van de leerstof, maar een specificatie van welke vaardigheden er van leerlingen worden verwacht op het centraal examen. Domein A blijft zelf ongewijzigd.

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader order.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2020. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2021 wordt de syllabus opnieuw vastgesteld. Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs.

Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. P.J.J. Hendrikse

1 Verdeling examinering CE/SE

1.1 Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de subdomeinen A1 en A2, in combinatie met een door het CvTE vastgesteld onderwerp. Dit onderwerp is gerelateerd aan een van de domeinen B, C of D als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn, en de subdomeinen 1 van de domeinen B, C en D, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd.

De domeinen B, C en D zijn:

- B. Wijsgerige antropologie
- C. Ethiek
- D. Sociale filosofie

Voor het vak filosofie zal in 2020 voor de tweede keer het onderwerp **Persoonlijke identiteit** worden bevestigd.

1.2 Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Voor het schoolexamen heeft de SLO een handreiking tot stand gebracht. Zie www.slo.nl.

2 Specificatie van domeinen A t/m D voor het CE

2.1 Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

De kandidaat kan:

Met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren en interpreteren:

- Een betoog analyseren;
- Een betoog beoordelen;
- Een logisch correct en overtuigend betoog opzetten en houden;
- De resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

De kandidaat kan:

- Vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust;
- Verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.

2.2 Domein B: Wijsgerige antropologie: Wat is de mens?

Subdomein B1: Centrale begrippen en onderscheidingen

- *de centrale begrippen*: bewustzijn, rede (Kant), emotie, identiteit, subject, intersubjectiviteit, lichamelijkheid, gender, transcendentie;
- *de begrippenparen*: geest (ziel) en lichaam, gevoel en verstand, mens en dier, mens en machine, monisme en dualisme, vrijheid en determinisme, cultuur en natuur, taal en symbool.

2.3 Domein C: Ethiek: Wat is goed?

Subdomein C1: Centrale begrippen en onderscheidingen

- *de centrale begrippen*: het goede, geluk, deugd (Aristoteles), rechtvaardigheid, nut (utilisme), genot (hedonisme), autonomie, plicht (Kant), moraal;
- *de begrippenparen*: egoïsme en altruïsme, goed en kwaad, waarden en normen, descriptief en prescriptief, intrinsieke en instrumentele waarde, universalisme en relativisme.

2.4 Domein D: Sociale filosofie: Wat is een rechtvaardige samenleving?

Subdomein D1: Centrale begrippen en onderscheidingen

- *de centrale begrippen*: staat, legitimiteit, natuurtoestand, maatschappelijk verdrag, schaarste, vervreemding, ideologie, rechtvaardigheid, gelijkheid, macht, disciplineren, utopie;
- *de begrippenparen*: macht en recht, recht en plicht, natuurrecht en positief recht, negatieve en positieve vrijheid.

3 Specificatie Persoonlijke identiteit

3.1 Algemene eindtermen

1. De kandidaten kunnen ten aanzien van het vraagstuk van persoonlijke identiteit metafysische benaderingen (vragen over het bestaan van het zelf), epistemologische benaderingen (vragen over het kennen van het zelf) en ethische benaderingen (morele vragen met betrekking tot het zelf) herkennen en vergelijken.
2. De kandidaten kunnen een begripsanalyse maken van 'numerieke identiteit', 'zelfkennis', 'authenticiteit', 'autonomie' en 'mensverbetering' en deze begrippen toepassen op een casus. Daartoe kunnen zij:
  - verschillende definities opstellen
  - vooronderstellingen bij deze definities aangeven
  - implicaties van deze definities weergeven.
3. De kandidaten kunnen verschillende opvattingen over numerieke identiteit, zelfkennis, authenticiteit, autonomie en mensverbetering herkennen, uitleggen, vergelijken, toepassen en bekritisieren aan de hand van voorbeelden of casussen en een beargumenteerd standpunt innemen over deze opvattingen.

3.2 Hoofdstuk 1

4. De kandidaten kunnen met een voorbeeld uitleggen dat het toeschrijven van verantwoordelijkheid aan een persoon een filosofische (metafysische) opvatting over persoonlijke identiteit vooronderstelt.
5. De kandidaten kunnen met het gedachte-experiment 'Het schip van Theseus' uitleggen wat de metafysische vraag naar (persoonlijke) identiteit inhoudt. Daarbij kunnen zij de volgende onderscheidingen uitleggen en toepassen:
  - de continuïteit van een persoon en de continuïteit van een ding
  - kwalitatieve identiteit en numerieke identiteit.
6. De kandidaten kunnen het psychologische criterium voor persoonlijke identiteit van John Locke weergeven, uitleggen en toepassen en er voorbeelden bij geven. Daarbij kunnen zij aangeven welke rol het bewustzijn /geheugen speelt in Lockes onderscheid tussen persoon en mens.
7. De kandidaten kunnen uitleggen dat herinneringen volgens Locke zowel voldoende als noodzakelijke voorwaarden zijn voor persoonlijke identiteit en dit toepassen op vragen naar verantwoordelijkheid.
8. De kandidaten kunnen de kritiek van Thomas Reid op Lockes psychologische criterium voor persoonlijke identiteit weergeven en uitleggen met een voorbeeld.

9. De kandidaten kunnen overeenkomsten en verschillen tussen het psychologische criterium voor persoonlijke identiteit van Derek Parfit en Locke weergeven, uitleggen en toepassen. Daarbij kunnen zij aangeven welke problemen bij Lockes criterium worden opgelost door het criterium van Parfit.
10. De kandidaten kunnen met een gedachte-experiment uitleggen dat je in meer of mindere mate dezelfde persoon kunt zijn en uitleggen dat vragen naar persoonlijke identiteit daarom volgens Parfit soms leeg zijn.
11. De kandidaten kunnen de kritiek van Paul Ricoeur op Parfits theorie over persoonlijke identiteit weergeven en uitleggen. Daarbij kunnen zij de onderscheidingen tussen ipse-identiteit en idem-identiteit, tussen een huidig en toekomstig perspectief en tussen een eerste- en derde persoonsperspectief toepassen.
12. De kandidaten kunnen met een voorbeeld uitleggen welke verschillende praktische gevolgen voor persoonlijke verantwoordelijkheid er zijn vanuit Parfits en Ricoeurs opvatting over persoonlijke identiteit.

Primaire tekst (1): Thomas Reid - *Of Mr. Locke's account of our personal identity*.

13. De kandidaten kunnen vier bezwaren van Thomas Reid tegen Lockes opvatting van persoonlijke identiteit weergeven, uitleggen en toepassen.

Primaire tekst (2): Derek Parfit (1984) – *Reasons and Persons*, ch.10.

14. De kandidaten kunnen met de gedachtenexperimenten 'Simple Teletransportation' en 'Branch-Line Case' de opvatting van Parfit over persoonlijke identiteit uitleggen. Daarbij kunnen zij het psychologisch criterium en het verschil tussen numerieke en kwalitatieve identiteit toepassen.

3.3 Hoofdstuk 2

15. De kandidaten kunnen de opvattingen over het bestaan van het 'zelf' van René Descartes, David Hume, Immanuel Kant, Maurice Merleau-Ponty, Daniel Dennett en de breinreductionisten weergeven, vergelijken en bekritisieren.
16. De kandidaten kunnen het breinreductionisme van Thomas Metzinger, Dick Swaab en Victor Lamme weergeven, toepassen en bekritisieren.
17. De kandidaten kunnen de sceptische argumentatie van Hume ten aanzien van persoonlijke identiteit weergeven en uitleggen welke rol losse percepties, de geest als theater, introspectie en verbeelding daarin spelen.
18. De kandidaten kunnen Kants kritiek op Humes opvatting over het bestaan van het zelf weergeven en vergelijkbare kritiek formuleren op het

breinreductionisme.

19. De kandidaten kunnen uitleggen dat het substantiedualisme van Descartes volgens Gilbert Ryle berust op een categoriefout en het begrip 'categoriefout' gebruiken in kritiek op opvattingen over het bestaan van het zelf.
20. De kandidaten kunnen de opvatting van Dennett over het bestaan van het zelf weergeven en toepassen. Daarbij kunnen zij met een voorbeeld uitleggen dat het zelf volgens Dennett bestaat als een narratief zwaartepunt.
21. De kandidaten kunnen aan de hand van Dennetts gedachte-experiment, waarin hij wordt losgekoppeld van zijn brein, zijn functionalistische opvatting over de menselijke geest uitleggen en beoordelen in hoeverre Dennett bewijst dat onze geest niet afhankelijk is van ons lichaam.
22. De kandidaten kunnen uitleggen dat we volgens Merleau-Ponty niet alleen een lichaam hebben maar ook een lichaam zijn. Daarbij kunnen zij uitleggen dat het lichaam kan worden opgevat als mogelijkheidsvoorwaarde voor ervaring en als ankerpunt van het narratieve zelf.
23. De kandidaten kunnen aan de hand van het verschil tussen een wetenschappelijk en een manifest wereldbeeld beargumenteren wat het betekent dat een zelf al dan niet –echt- bestaat.

Primaire tekst (3): David Hume , *A Treatise of Human Nature, Book I, Part 4, Section 6: 'Of Personal Identity'*.

24. De kandidaten kunnen beargumenteren dat volgens Hume persoonlijke identiteit een taalprobleem (en dus geen filosofische probleem) is. Daarbij kunnen zij uitleggen tot welk misverstand de voorstelling van de geest als theater kan leiden.

Primaire tekst (4): Shaun Gallagher & Dan Zahavi (2008), *The Phenomenological Mind: An Introduction to Philosophy of Mind and Cognitive Science, chapter 7 &*

Primaire tekst (5): Maurice Merleau-Ponty (1945), *Fenomenologie van de waarneming, deel III*.

25. De kandidaten kunnen Dennetts gedachte-experiment (zie eindterm 21) beoordelen aan de hand van het fenomenologische onderscheid tussen het objectieve lichaam (lichaam-als-object) en het geleefde lichaam (lichaam-als-subject).

**Primaire tekst (6): Marya Schechtman (1996)– *The constitution of selves &*
Primaire tekst (7): Lynne Rudder Baker – *'Making sense of ourselves: self-narratives and personal identity'*, *Phenomenology and the Cognitive Sciences***

26. De kandidaten kunnen uitleggen wat Schechtmans onderscheid tussen de karakterisatievraag en de vraag naar numerieke identiteit inhoudt en Bakers kritiek hierop weergeven en uitleggen.

3.4 Hoofdstuk 3

27. De kandidaten kunnen de verschillende theorieën over zelfkennis, te weten de introspectietheorie, de interpretatietheorie en de deliberatietheorie weergeven, vergelijken en bekritisieren.
28. De kandidaten kunnen aan de hand van de begrippen 'onfeilbaarheid' en 'alwetendheid' een onderscheid maken tussen de introspectietheorie van Descartes en die van neocartesianen.
29. De kandidaten kunnen aan de hand van het voorbeeld van de kever in het doosje de kritiek van Ludwig Wittgenstein op de introspectietheorie weergeven. Zij kunnen daarbij uitleggen dat volgens Wittgenstein de introspectietheorie tot solipsisme leidt en dat zelfkennis een sociale aangelegenheid is.
30. De kandidaten kunnen uitleggen wat confabulatie is en welke gevolgen het bestaan ervan heeft voor eerste-persoons-autoriteit.
31. De kandidaten kunnen aan de hand van een voorbeeld aangeven welke overeenkomsten en verschillen er volgens de interpretatietheorie zijn tussen zelfkennis en kennis van anderen.
32. De kandidaten kunnen uitleggen wat Richard Moran met 'eerste-persoons-autoriteit' bedoelt, en vanuit de deliberatietheorie van Moran zowel de introspectietheorie als de interpretatietheorie bekritisieren.
33. De kandidaten kunnen uitleggen wat impliciete oordelen zijn en dat ze een probleem kunnen vormen voor de deliberatietheorie van Moran.
34. De kandidaten kunnen uitleggen wat zelfregulatie inhoudt en hoe dit samenhangt met het vermogen om onszelf vanuit een derde-persoons-perspectief te observeren.

Primaire tekst (8): Ludwig Wittgenstein - *Filosofische onderzoekingen*.

35. De kandidaten kunnen uitleggen dat weten dat je pijn hebt volgens Wittgensteins geen privéaangelegenheid kan zijn.

Primaire tekst (9): Krista Lawlor (2009), 'Knowing What One Wants', *Philosophy and Phenomenological Research* 79 (1):47-75.

36. De kandidaten kunnen met behulp van een voorbeeld uitleggen wat je volgens Lawlor moet doen om jezelf te kennen en om te weten wat je wilt.

3.5 Hoofdstuk 4

37. De kandidaten kunnen de opvattingen over authenticiteit bij Jean-Jacques Rousseau, Karl Marx, Jean-Paul Sartre, Charles Taylor, Harry Frankfurt en Christine Korsgaard vergelijken en bekritisieren.
38. De kandidaten kunnen de kritiek van Rousseau op Thomas Hobbes' beschrijving van de mens in de natuurtoestand weergeven en uitleggen waarom Hobbes volgens Rousseau een denkfout maakt.
39. De kandidaten kunnen aan de hand van een voorbeeld uitleggen dat volgens marxisten de mens door het kapitalisme vervreemdt van zijn arbeid, zichzelf en anderen.
40. De kandidaten kunnen uitleggen dat de marxistische slogan 'Van ieder naar zijn vermogen, aan ieder naar zijn behoeften' zo kan worden geïnterpreteerd dat daarmee een totalitaire maatschappijvisie kan worden gelegitimeerd.
41. De kandidaten kunnen met Sartres opvatting van authenticiteit kritiek leveren op de opvattingen over authentiek leven van Rousseau en Marx. Daarbij kunnen zij uitleggen dat een mens volgens Sartre onvermijdelijk te kwader trouw is.
42. De kandidaten kunnen met een voorbeeld uitleggen dat een authentieke keuze volgens Taylor geen radicale keuze is. Hierbij kunnen zij Taylors onderscheid tussen zwakke en sterke evaluaties uitleggen en toepassen.
43. De kandidaten kunnen uitleggen dat het authenticiteitsideaal van Taylor tot een regressieprobleem leidt.
44. De kandidaten kunnen de benaderingen van het regressieprobleem door Rousseau, Frankfurt en Taylor vergelijken.
45. De kandidaten kunnen aan de hand van een voorbeeld uitleggen dat het onderdrukken van gevoelens of verlangens volgens Arpaly geen vorm van zelfvervreemding hoeft te zijn.
46. De kandidaten kunnen aan de hand van het begrip 'praktische identiteit' Korsgaards opvatting van authenticiteit uitleggen.

Primaire tekst (10): Jean-Jacques Rousseau – *Vertoog over de oorsprong en grondslagen van de ongelijkheid.*

47. De kandidaten kunnen de begrippen 'amour propre' en 'amour de soi' uitleggen en daarbij aangeven waarom de maatschappij een bedreiging kan vormen voor een authentiek leven.

Primaire tekst (11): Karl Marx – *Parijse Manuscripten.*

48. De kandidaten kunnen uitleggen dat arbeid volgens Marx binnen het kapitalisme niet langer doel is maar middel en dat daardoor zelfverwerkelijking onmogelijk is.

Primaire tekst (12): Charles Taylor (1995)– *The ethics of authenticity*.

49. De kandidaten kunnen uitleggen dat de manier waarop ik mezelf ben volgens Taylor moreel significant is. Daarbij kunnen zij uitleggen dat Rousseaus opvatting over 'het herstellen van het authentieke morele contact met onszelf' en Herders idee van 'trouw zijn aan jezelf' van invloed zijn geweest op het moderne authenticiteitsideaal zoals Taylor dit formuleert.

3.6 Hoofdstuk 5

50. De kandidaten kunnen de opvattingen over autonomie van het klassiek liberalisme, het *nudge*-paternalisme en Axel Honneths relationele opvatting met elkaar vergelijken en ze bekritisieren.
51. De kandidaten kunnen met een voorbeeld het onderscheid tussen positieve en negatieve vrijheid van Isaiah Berlin uitleggen en beoordelen. Ze kunnen met dit onderscheid de kritiek van klassiek liberalen op de sociaal-liberale visie op de verzorgingsstaat uitleggen.
52. De kandidaten kunnen de twee vooronderstellingen van het klassiek liberale mensbeeld, dat mensen zelf het beste weten wat ze willen en dat ze op basis hiervan handelen, uitleggen en bekritisieren.
53. De kandidaten kunnen de argumentatie dat *nudge*-paternalisme niet strijdig hoeft te zijn met het klassiek liberalisme weergeven en beoordelen.
54. De kandidaten kunnen aan de hand van een voorbeeld laten zien waarom *nudge*-paternalisme mogelijk in strijd is met het kunnen maken van eigen keuzes.
55. De kandidaten kunnen uitleggen wat aangepaste voorkeuren zijn en wat de gevolgen zijn voor de mogelijkheid om 'zelf' te kiezen.
56. De kandidaten kunnen aan de hand van Honneths erkenningstheorie uitleggen wat de relationele opvatting van autonomie inhoudt. Daarbij kunnen zij de drie vormen van erkenning uitleggen die Honneth onderscheidt en deze toepassen op een casus.
57. De kandidaten kunnen het begrip 'autonomie' analyseren vanuit de tegenstelling tussen 'positieve vrijheid' en 'negatieve vrijheid' en dit herkennen en toepassen in morele dilemma's.

Primaire tekst (13): John Stuart Mill – *On Liberty, Applications*.

58. De kandidaten kunnen de argumentatie van Mill weergeven dat ouders moeten worden gestraft door de overheid wanneer zij hun kinderen het recht op scholing ontzeggen. Daarbij kunnen zij uitleggen hoe dit kan samengaan met de liberale opvatting van Mill over de verhouding tussen individu en overheid.

Primaire tekst (14): Catriona Mackenzie (2008) – *Relational Autonomy, Normative Authority and Perfectionism, Journal of Social Philosophy* (39), 4, 512–533.

59. De kandidaten kunnen de opvatting van Mackenzie over relationele autonomie toepassen op een casus.

3.7 Hoofdstuk 6

60. De kandidaten kunnen uitleggen wat zelfverbetering inhoudt en waarom we dit (niet) zouden moeten nastreven. Daarbij kunnen zij redenen geven om te denken dat het lichaam en/of de menselijke geest begrensd of juist onbegrensd zijn.

61. De kandidaten kunnen uitleggen dat de mens een dubbelzinnige houding heeft ten aanzien van techniek. Daarbij kunnen zij beargumenteren in hoeverre nieuwe technologische ontwikkelingen een bedreiging vormen voor het menselijke lichaam en de menselijke geest. Daarbij kunnen zij de 'uitgebreide-geesthypothese' uitleggen en toepassen.

62. De kandidaten kunnen aan de hand van een casus een beargumenteerd standpunt innemen ten aanzien van de gevolgen voor de menselijke identiteit van technieken voor mensverbetering en middelen voor prestatiebevordering. Daarbij kunnen zij het onderscheid tussen het genezen en het verbeteren van de mens problematiseren.

Primaire tekst (15): Allen Buchanan (2009) – *Human nature and enhancement*, *Bioethics* 23, 3, 141-150.

63. De kandidaten kunnen uitleggen welke rol verwijzingen naar de menselijke natuur kunnen spelen in de morele evaluatie van technieken voor mensverbetering.

5 Het centraal examen

5.1 Zittingen centraal examen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl

5.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Voor het vak filosofie is geen vakspecifieke regel in het correctievoorschrift vastgesteld.

5.3 Toegestane hulpmiddelen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl

Bijlage 1. Examenprogramma filosofie havo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Wijsgerige antropologie
Domein C	Ethiek
Domein D	Sociale filosofie.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de subdomeinen A1 en A2, in combinatie met een door het College voor toetsen en examens vastgesteld onderwerp. Dit onderwerp is gerelateerd aan een van de domeinen B, C of D als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn, en de subdomeinen 1. van de domeinen B, C of D, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

- 1 De kandidaat kan:
met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren en interpreteren:
  - een betoog analyseren;
  - een betoog beoordelen;
  - een logisch correct en overtuigend betoog opzetten en houden;
  - de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

- 2 De kandidaat kan:
- vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust;
  - verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.

Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Wijsgerige antropologie

Subdomein B1: Centrale begrippen

- 3 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein B2: Lichaam, geest en emotie

- 4 De kandidaat kan:
- verschillende opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
  - verschillende opvattingen over de aard en functies van emoties herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein B3: De mens als redelijk wezen

- 5 De kandidaat kan:
- verschillende opvattingen over de mens als redelijk wezen herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
  - enkele opvattingen over de geldigheid van verschillende vormen van (rationele) kennis herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Domein C: Ethiek

Subdomein C1: Centrale begrippen

- 6 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein C2: Het goede leven

- 7 De kandidaat kan een aantal opvattingen over de verhouding tussen nut en geluk herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein C3: Integriteit en verantwoordelijkheid

- 8 de kandidaat kan:
- verschillende posities ten aanzien van individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
  - binnen de verhouding van individu en gemeenschap de rol aangeven van integriteit en verantwoordelijkheid.

Domein D: Sociale filosofie

Subdomein D1: Centrale begrippen

9 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de sociale filosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein D2: Schaarste, begeerte en macht

10 De kandidaat kan:

- uitleggen wat de aard en functie is van menselijke begeerten en behoeften en wat de samenhang is tussen schaarste en behoeften;
- verschillende opvattingen over de oorsprong van macht en de vormen van macht herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein D3: Ideologie

11 De kandidaat kan uitleggen wat de rol en invloed is van ideologieën in de maatschappij. Hij kan daarbij aangeven wat de filosofische en/of levensbeschouwelijke uitgangspunten van ideologieën zijn.

Bijlage 2. Uitwerking domein A: de vaardigheden van het vak filosofie

De subdomeinen A1 en A2 betreffende de vaardigheden van het vak filosofie maken op dit moment nog geen deel uit van de CE-stof, maar de examens worden wel in de geest ervan geconstrueerd. Op verzoek van veel docenten filosofie is daarom deze bijlage aan de syllabus toegevoegd. Op dit moment is de status ervan dus voorlichtend, maar maakt deze geen deel uit van het CE.

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

(Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep: niet van toepassing voor het centraal examen)

Voor het centraal examen betreft het de volgende specificaties:

De argumentatieve vaardigheden, onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen van domein A kunnen worden onderverdeeld in vier centrale filosofische denkvaardigheden.

Begrijpen: kennis reproduceren en in eigen woorden weergeven, herkennen en op directe bekende wijze toepassen

Analyseren: oorzaken, redenen, (drog)redeneringen en vooronderstellingen aangeven en vergelijken, logisch structureren en definiëren (begripsanalyse)

Creëren: nieuwe verbanden leggen, kennis op nieuwe wijze in nieuwe context toepassen, nieuwe niet-voorgestructureerde problemen oplossen (creatief denken)

Kritiseren: oordelen, waarderen, evalueren, voor- en tegenargumenten geven en standpunt bepalen (kritisch denken)

De kandidaten kunnen het proces van uitvoering van deze denkvaardigheden en het resultaat daarvan verwoorden. **Daartoe kunnen zij:**

met betrekking tot een filosofisch probleem relevante informatie herkennen, selecteren, structureren en interpreteren (begrijpen);

- relevante centrale begrippen van bekende filosofische posities herkennen, benoemen en uitleggen
- begrippen uit bekende filosofische posities toepassen, met een voorbeeld

een filosofische gedachtegang analyseren op logische consistentie, filosofische concepten en vooronderstellingen (analyseren);

- de filosofische gedachtegang in zijn historische achtergrond en contextafhankelijke filosofische thematiek plaatsen
- vooronderstellingen en implicaties bij filosofische begrippen, opvattingen en gedachtegangen benoemen en verhelderen
- een begripsanalyse van de sleutelbegrippen uitvoeren en definities van kernbegrippen opstellen
- een logische analyse van argumentaties uitvoeren

een logisch correcte en overtuigende filosofische argumentatie opzetten en verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen (creëren);

- verschillende filosofische opvattingen en onderscheidingen vergelijken en toepassen aan de hand van voorbeelden en casussen
- de betekenis van opvattingen voor het filosofisch debat aangeven
- de contextafhankelijkheid, schaalgevoeligheid en strategische werking van een filosofisch begrip/thema onderzoeken aan de hand van casussen
- een eigen filosofisch standpunt beargumenteerd innemen

een filosofische gedachtegang/argumentatie beoordelen op consistentie, concepten en vooronderstellingen, de implicaties van een filosofische positie uitwerken en als kritiek of verdediging van de positie gebruiken (kritiseren).

- kritiek op de consistentie van de argumentatie geven
- problemen aangeven bij definiëren/vastleggen betekenis van concepten,
- filosofische posities systematisch doordenken en de implicaties gebruiken als kritiek of verdediging van de positie
- een afweging maken tussen filosofische posities op basis van externe criteria of een nieuw argument

